

УКРАЇНА
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ НАВЧАЛЬНО-
МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ СИСТЕМИ ОСВІТИ»

вул. Батюка, 20, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 E-mail: dnmeps@ukr.net, код ЄДРПОУ 38844604

01.04.2020 № 01/03-66

Начальникам (завідувачам) управлінь (відділів) освіти міських рад і райдержадміністрацій, ОТГ, завідувачам центрів практичної психології і соціальної роботи, методистам управлінь (відділів) освіти міських рад і райдержадміністрацій, які відповідають за психологічну службу, директорам закладів обласної комунальної власності

Методичні рекомендації
щодо профілактики та
виявлення булінгу (цькування)
в закладах освіти у II півріччі 2019-2020 н.р.

Відповідно до статті 76 Закону України "Про освіту", Закону України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», наказу МОН України від 28.12.2019 №1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», листа МОН України від 29.12.2018 № 1/9-790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу», листа МОН України від 11.02.2020 р. № 1/9-80 Про затвердження наказу Міністерства освіти та науки України від 28 грудня 2019 р. № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькуванню) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», листа КЗ ДНМЦ ПС від 19.08.2019 «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби Донецької області на 2019-2020 н.р.» з метою запобігання та протидії булінгу серед учнів та учнівської молоді в закладах

освіти та за результатами узагальненої інформації за I півріччя 2019-2020 навчального року Донецький обласний навчально-методичний центр психологічної служби системи освіти надсилає:

1. **Методичні рекомендації** для фахівців психологічної служби системи освіти щодо профілактики та виявлення булінгу (цькування) в закладах освіти у II півріччі 2019-2020 навчального року (додаток 1).
2. **Алгоритм дій** педагогічних працівників закладів освіти у разі виявлення ознак чи фактів булінгу (цькування) щодо дітей (додаток 2).

За узагальненою інформацією Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти за I півріччя 2019-2020 навчального року в навчальних закладах області було виявлено - **140** випадків (заяв-звернень) булінгу (цькування).

З них заяв-звернень стосовно:

- *булінгу - 111;*
- *кібербулінгу - 15;*
- *мобінгу -14 .*

Наголошуємо, на сьогодні, в умовах загальнонаціонального карантину, учнівська молодь переважно спілкується в соціальних мережах. Тому фахівцям психологічної служби системи освіти потрібно більшу увагу приділити профілактиці та запобіганню саме **кібербулінгу**, опрацювавши нормативно-правову базу, методичні матеріали та рекомендації з вищезазначеного питання.

Звертаємо увагу на необхідність адаптувати та використати (за потребою частково) запропоновані матеріали в режимі дистанційної роботи, оприлюднивши інформацію на офіційних веб-сайтах (веб-сторінках) психологічної служби міста, району, ОТГ та закладах освіти обласної комунальної власності з наступних питань:

1. Поняття булінгу (цькування), його види, ознаки, типові риси та особливості поведінки сторін-учасників булінгу (цькування).
2. Актуальність профілактики кібербулінгу в умовах загальнонаціонального карантину. Поняття кібербулінг, його причини, різновиди, ознаки.
3. Рекомендації батькам щодо виявлення випадків булінгу (цькування), та захисту дитини від кібербулінгу.
4. Напрямки роботи з профілактики булінгу (цькування) в закладі освіти.

5. Особливості роботи педагогічних працівників закладу освіти з батьками учнів, які стали учасниками булінгу (цькування).
6. Перспективні завдання психологічної служби Донецької області у II півріччі 2019-2020 навчального року щодо профілактики та виявлення булінгу (цькування) в закладах освіти області.
7. Посилання на сайти, які можна використовувати в роботі з питань профілактики та протидії булінгу (цькування).
8. Алгоритм дій працівників закладу освіти у разі виявлення булінгу (цькування).
9. Склад та робота комісії з розгляду випадку булінгу (цькування) у закладі освіти, права та обов'язки її членів.
10. Відповідальність за вчинення булінгу (цькування) та недотримання алгоритму дій при виявленні випадку булінгу (цькування) або спроби його приховування.

Просимо керівників надану інформацію довести до фахівців відповідної категорії, звернути увагу на актуальність вищезазначеної проблеми, на необхідність вживання відповідних дій щодо попередження випадків булінгу (цькування) серед учнів (учнівської молоді) та дотримання і виконання законодавчих вимог.

З повагою,
в.о. директора

Н. В. Лугінець

Методичні рекомендації
щодо проведення профілактичної роботи
з питань протидії булінгу (цькуванню) в закладах освіти

Укладачі:
Лугінець Н.В. - в.о. директора КЗ ДНМЦ ПС
Павлівська І.М. - методист КЗ ДНМЦ ПС

1. Поняття булінгу (цькування), його види, ознаки, типові риси та особливості поведінки сторін-учасників булінгу.

1.1. Поняття булінгу (цькування):

Згідно з статтею 173⁴ Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)"

булінг – це діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Але, слід пам'ятати, що не кожен конфлікт є булінгом, тому педагогічним працівникам треба **навчитись чітко відрізняти ці поняття**. Розуміти те, що цькування – це тривалі, повторювані дії, а одинична сутичка між учасниками таким не може вважатися.

1.2. Типовими ознаками булінгу (цькування) є:

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі;
- наслідки у вигляді психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого»;
- крім того, ключовою ознакою саме булінгу є бажання завдати шкоди, принизити жертву.

Мотивацією до булінгу дуже часто стають заздрість, жага помсти, боротьба за лідерство в колективі, потреба нейтралізації суперника, зіткнення різних цінностей, поглядів на життя, субкультур, агресивність, наявність психічних і фізичних вад у жертви, бажання принизити, самоствердитися. Дуже часто булерами стають діти, які потерпають від жорстокого поводження з ними в родині, з боку дорослих.

1.3. Виділяють такі види булінгу:

- фізичний (штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, нанесення тілесних пошкоджень);
- психологічний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж);
- економічний (крадіжки, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей, вимагання грошей);
- сексуальний (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська та образи сексуального характеру, фільмування у переодягальнях, поширення образливих чуток, сексуальні погрози, жарти);
- кібербулінг (приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв).

1.4. Типові риси учнів, які є сторонами булінгу:

Норвезький психолог Дан Ольвеус у своїй книзі "Булінг в школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити?" дуже чітко визначає типові риси учнів, які є сторонами булінгу.

Типові риси булерів:

- вони відчувають сильну потребу панувати, підпорядковувати собі інших, задля задоволення власних потреб і цілей;
- вони є дуже імпульсивними;
- часто зухвалі та агресивні навіть з дорослими;
- не виявляють співчуття до своїх жертв;
- якщо це хлопці, вони зазвичай фізично сильніше всіх в групі.

Типові риси жертв булінгу:

- вони вразливі, полохливі, замкнуті;
- вони часто тривожні, невпевнені в собі, мають низьку самооцінку;
- схильні до депресії, частіше за ровесників думають про самогубство;

- не мають друзів серед однолітків, частіше спілкуються з дорослими, або з молодшими за віком;

Діти, що стали жертвами булінгу проявляють наступні особливості поведінки:

- прикидаються хворими, щоб уникнути походу до школи;
- бояться самотійно йти до школи та зі школи, просять їх проводити, спізнюються на уроки;
- в них порушується сон, апетит, спостерігається нервовий тик, вони відлюдькуваті та скритні;
- в них виявляють рвані, пошкоджені речі та одяг;
- часто просять дати грошей, або навіть починають красти;
- вони втрачають інтерес до навчання та улюблених занять;
- мають постійні садна, синці та інші травми;
- не бажають йти на контакт, мовчазні;
- як прояв крайнього ступеню: можуть здійснити суїцид.

У **спостерігачів** автор відзначає відчуття провини та власного безсилля.

1.5. Чинники, які впливають на агресивні та жорстокі прояви поведінки в учнівської молоді:

- негативний вплив ЗМІ на молодь;
- поширення культу насильства на телебаченні, в соціальних мережах, суспільстві;
- низький рівень виховання, байдужість з боку батьків;
- низький рівень правової культури та грамотності населення;
- комп'ютерні ігри, що пропагують насильство.

2. Актуальність профілактики кібербулінгу в умовах загальнонаціонального карантину. Поняття кібербулінг, його причини, різновиди, ознаки.

2.1. Поняття кібербулінг.

На сьогоднішній день, в умовах загальнонаціонального карантину, коли учнівська молодь переважно спілкується в соціальних мережах фахівцям психологічної служби системи освіти потрібно більшу увагу приділяти профілактиці та запобіганню саме **кібербулінгу**.

Кібербулінг – психологічне насильство та агресія у соціальних мережах. Віртуальні агресори публікують інформацію, яка принижує жертву,

відправляють їй повідомлення з погрозами, викладають фотографії і відео зі знущаннями.

За результатами опитування ЮНІСЕФ та Українського інституту соціальних досліджень ім. Яременка кожен **п'ятий підліток в Україні (21,5 %) стає жертвою онлайн-знущань**, а 21,1 % опитаних школярів відзначають, що ображали у соціальних мережах своїх колег по навчанню.

За інформацією Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти за I півріччя 2019-2020 навчального року в навчальних закладах області було виявлено - **140** випадків (заяв-звернень) стосовно булінгу.

З них заяв-звернень стосовно :

- *булінгу - 111;*
- *кібербулінгу - 15;*
- *мобінгу - 14.*

Кібербулінг може починатись як жарт, якась забавка, але згодом перетворюється в переслідування і психологічний тиск, залякування. Дуже часто діти не розуміють, як себе поводити, бояться покарання, соромляться говорити про такі випадки. Та й більшість батьків часто не розуміють, як захистити свою дитину в мережі інтернет.

2.2. Різновиди кібербулінгу:

- **використання особистої інформації** – викрадення паролів від приватних сторінок, електронної пошти для подальших погроз чи розповсюдження спаму;
- **анонімні погрози** – анонім надсилає листи погрозливого змісту довільного або цілеспрямованого характеру, особлива ознака – наявність ненормативної лексики та груба мова;
- **кіберпереслідування** – це одна з найжахливіших форм. Жертву приховано вистежують для скоєння нападу, побиття, зґвалтування. Кривдники можуть збирати інформацію про жертву, слідкуючи за її повідомленнями в соцмережах – фото, селфі з місця подій, розповіді про своє життя;
- **тролінг** – розміщення в Інтернеті провокаційних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками;
- **хепі-слепінг** (“радісне побиття”) – назва закріплена за відеороликами із записами реальних сцен насильства, які розміщуються в мережі Інтернет без згоди жертви;
- **сексуальні посягання** – з появою інтернету сексуальні збочення вийшли на новий рівень. Педофіл, замаскувавшись під фейковим ім'ям чи прикинувшись

другом батьків, може запросити дитину на зустріч чи вивідати в неї час та місце, коли вона буде сама;

- **відчуження** – будь-яка людина рано чи пізно хоче бути включеним в якусь групу. Виключення з неї сприймається дуже гостро, болісно. У дитини падає самооцінка, руйнується його нормальний емоційний фон.

2.3. Причини та ознаки кібербулінгу.

Дуже часто ворожнеча з реального світу переходить у віртуальний. У реальності чи в інтернеті практично однаково розкриваються стосунки «агресор-жертва». Таким чином, **булінг сьогодні стає кібербулінгом. На цей факт слід звертати увагу батьків, особливо, якщо були випадки знущань з їх дитини в закладі освіти.**

Але в соціальних мережах діти можуть спілкуватись і з людьми, яких вони зовсім не знають в реальному житті. В інтернеті дуже просто бути анонімним, що **підвищує шанси стати жертвою знущання**, бо анонімність передбачає безкарність.

Кібербулінг має декілька проявів (ознак), жоден з яких не в якому разі не можна ігнорувати:

- відправка погрозливих та образливого змісту текстових повідомлень;
- троллінг (надсилання погрозливих, грубих повідомлень у соціальних мережах, чатах чи онлайн-іграх);
- демонстративне видалення дітей зі спільнот у соцмережах, з онлайн-ігор;
- створення груп ненависті до конкретної дитини;
- пропозиція проголосувати за чи проти когось в образливому опитуванні;
- провокування підлітків до самогубства чи понівечення себе (групи смерті типу “Синій кит”, “Червона сова” та ін.);
- надсилання фотографій із відвертим зображенням (як правило, дорослі надсилають дітям).

2.4. Наслідки кібербулінгу:

- психологічно зламана особистість;
- замкненість у собі;
- відчуження від реального життя;
- боязнь спілкуватися з однолітками;
- суїцидальні наміри;
- адміністративна та кримінальна відповідальність (штраф, ув'язнення);
- осуд оточуючих.

3. Рекомендації батькам щодо виявлення випадків цькування та захисту дитини від кібербулінгу.

3.1. Наслідки булінгу.

В першу чергу треба розуміти, що жодне насилля вчинене стосовно дитини не проходить безслідно. Наслідки булінгу можуть бути різні. Найчастіше — це замкнутість, психологам доводиться працювати з підлітками, які абсолютно не вміють спілкуватися з навколишнім світом. Доводиться пояснювати, що світ не такий страшний, яким був до цього. Це може тривати доволі довгий час. У таких дітей руйнується віра у соціум, вони насторожені, тривожні. Але найстрашніше те, що булінг може стати причиною суїцидальних думок та намірів. В тому випадку коли дитина не має з ким порадитись та отримати підтримку, самотійно знайти вихід з ситуації що склалась. Тому, перш за все, батьки педагогічні працівники мають підтримати дитину. Часто вони думають, що це само собою минеться, але це не так.

3.2. Як почати говорити з дитиною про булінг.

Якщо дитина повідомляє вам про те, що вона або ще хтось піддається знущанням, булінгу, підтримайте її, похваліть дитину за те, що вона набралася сміливості і розповіла вам про це, і зберіть інформацію (при цьому не варто сердитися і звинувачувати саму дитину). Підкресліть різницю між доносом, з метою просто доставити комусь неприємність, і відвертою розмовою з дорослою людиною, яка може допомогти.

Одним зі способів почати говорити з дитиною про булінг є спільний сімейний перегляд фільмів відповідної тематики, так звана фільмотерапія.

Список фільмів на тему: «Керрі» (1976), «Опудало» (1983), «Серце Америки» (2002), «Піф-паф, ти мертвий» (2002), «Клас» (2007), «13 причин чому» (2017).

Переглядаючи фільм, дитина може провести паралель з тим, що відбувається з нею в її класі, побачити свою ситуацію і поділитися з батьками. А також, такий перегляд можна влаштувати й в класі та потім влаштувати аналіз фільму.

3.3. Щоб захистити дитину від кібербулінгу треба:

- здійснювати батьківський **контроль** (але робити це обережно з огляду на вікові особливості дітей (для молодших – можна обмежити доступ до сумнівних сайтів, для старших – час від часу переглядати історію браузера);
- **застерігати** від передачі інформації у мережі. **Пояснювати**, що є речі, про які не говорять зі сторонніми: прізвище, номер телефону, адреса, місце та час роботи батьків, відвідування школи та гуртків – ця і подібна інформація має бути конфіденційною;

- навчити молодь **критично** ставитися до інформації в інтернеті. Не все, що написано в мережі – правда. Якщо є сумніви в вірогідності – **звертатися** до дорослих за допомогою;
- розказувати дітям про правила поведінки в мережі. В інтернеті вони такі самі, як і в реальності, зокрема, повага до співрозмовників.

Якщо дитина потерпає від знущань кібербулера, їй буде дуже складно зізнатися у цьому батькам чи ще комусь.

На це є декілька **причин**:

- страх, що дорослі не зрозуміють сенсу проблеми;
- страх бути висміяним через буцімто незначну проблему;
- страх бути покараним чи що постраждає хтось рідний за «донос» на булера, особливо, якщо цькування зайшли далеко і дитина під контролем агресора;
- страх з'ясувати, що «сам винен» і знущання цілком справедливі.

Наголошуємо на тому, що боротьбу з кібербулінгом **ускладнює безкарність** в інтернет-просторі, коли кожен може видати себе за будь-кого, не відповідаючи за наслідки дій. Тому, найкраще що можуть зробити батьки та вчителі – виховувати в дитині упевненість в собі, розказувати їй про небезпеку, будувати довірливі відносини. Тоді у разі виникнення такої негативної ситуації дитина одразу ж буде зверталась по допомогу дорослих, яким довіряє.

4. Напрямки роботи з профілактики булінгу (цькування) в закладі освіти.

Вирішальна роль у протидії булінгу належить педагогічним працівникам. Проте впоратися з цією проблемою, вони можуть тільки завдяки системному підходу та за підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій, а також із залученням дітей та молоді до проведення профілактичних заходів.

Для ефективної профілактики булінгу в закладі освіти потрібно побудувати роботу за наступними напрямками:

4.1. **Ознайомлення** учасників освітнього процесу з особливостями поширення та наслідками від таких негативних явищ як "насилля", "булінг", "третирування", "цькування", "залякування" та інші.

4.2. **Систематична просвітницька робота** щодо попередження булінгу та насильства (проведення занять, тренінгів, лекцій, круглих столів, бесід, диспутів, годин спілкування, акцій, конкурсів, кінолекторіїв із запрошенням до участі в них представників правоохоронних органів, громадських організацій, соціальних служб та інших).

4.3. **Формування правових знань** та правової поведінки учнів, відповідального ставлення до свого життя, та життя іншої людини.

4.4. **Формування** в учасників освітнього процесу **навичок ідентифікації** та розпізнавання насильства, булінгу.

4.5. **Створення безпечного освітнього середовища** задля комфортного перебування дітей в закладі освіти.

4.6. **Налагодження тісної співпраці** з соціальними службами, Національною поліцією, службами у справах дітей, волонтерами, позашкільними установами, громадськими організаціями та інші.

4.7. **Формувати навички вирішення конфліктних ситуацій** шляхом примирення сторін (шкільна медіація).

5. Особливості роботи педагогічних працівників закладу освіти з батьками учнів, які стали учасниками булінгу (цькування).

Для успішного проведення профілактичних заходів щодо булінгу (цькування) потрібна **тісна співпраця та налагодження взаємин** між адміністрацією навчального закладу, педагогами, психологом та батьками учнів, які стали учасниками булінгу (цькування).

Так, під час зустрічі з батьками жертв булінгу основними завданнями психолога, соціального педагога або представника адміністрації є:

- збір всіх необхідних даних, що стосуються ситуації булінгу;
- розвиток відносин з батьками;
- заохочення батьків до співпраці, з метою подолання проблемної ситуації;
- встановлення і підтримка відкритих стосунків між закладом освіти та батьками.

Технології роботи з батьками щодо профілактики та подолання булінгу серед підлітків передбачають:

- емоційну підтримку батьків;
- визначення та нормалізацію почуттів та побоювань батьків (гнів, страх, відчуття безпорадності, стурбованість щодо безпеки їхньої дитини);
- зниження відчуття стресу та надання батькам можливості вільно виражати свої емоції;
- вираження стурбованості та засмученості педагогічного колективу, а також прихильності по завершенні роботи з батьками;
- оцінку потреб та очікувань батьків;
- спільний пошук рішень та складання плану дій;
- інформування про політику закладу освіти щодо явища булінгу, методи профілактики та засоби моніторингу проблеми;
- прийняття та підвищення ролі батьків в захисті прав своєї дитини;

- сприяння розвитку батьківських ініціатив у попередженні та подоланні булінгу серед дітей;
- інформування батьків про всі дії, які були зроблені закладом освіти для вирішення проблемної ситуації, та дії, які необхідно ще зробити.

Оскільки структура сімейного спілкування може сприяти як скоєнню булінгу, так і віктимізації дітей, важливим є допомогти батькам усвідомити вплив свого стилю виховання і поведінки в конфліктних ситуаціях на розвиток дітей і надати їм конкретні рекомендації з вирішення конфліктів у себе вдома. Батьки також потребують рекомендацій про те, як краще стимулювати розвиток соціальної поведінки та соціальних і емоційних навичок.

6. Робота психологічної служби Донецької області у II півріччі 2019-2020 навчального року щодо профілактики та виявлення булінгу (цькування) в закладах освіти.

Робота психологічної служби Донецької області у II-ому півріччі 2019-2020 навчального року повинна бути адаптована за методами та формами до режиму дистанційної роботи, посилена та спрямована на :

1. Виявлення відхилень в поведінці, міжособистісних проблем в спілкуванні з однолітками та дорослими.
2. Формування позитивних мотивів міжособистісних відносин.
3. Виховання навичок безпечної поведінки.
4. Формування поведінки дитини, що відповідає загальноприйнятим нормам і правилам.
5. Підвищення рівня інформованості адміністрації, педагогів закладів освіти, батьків щодо профілактики та протидії булінгу (цькуванню) та негативних проявів поведінки серед підлітків та учнівської молоді.
6. Зменшення конфліктних ситуацій серед учнівського середовища відновними техніками (медіація, коло).
7. **Налагодження дистанційної роботи** за напрямком "Профілактика та виявлення булінгу в закладах освіти", а саме:
 - ✓ проведення **консультативної** роботи стосовно протидії булінгу (цькуванню);
 - ✓ розміщення просвітницької інформації **на сайтах закладів** освіти для всіх учасників освітнього процесу (батьків, вчителів, учнів);
 - ✓ **запропоновувати** батькам доступні для самостійного застосування методики, вправи щодо підвищення самооцінки, зниження рівня тривожності, подолання страхів, розвитку критичного мислення та інші;

- ✓ **рекомендувати** літературу, відеоматеріали, посилання на сайти, в яких можна ознайомитись з проблемою булінгу та почерпнути корисні рекомендації щодо профілактики цього явища;
- ✓ **інформувати** учасників освітнього процесу щодо діяльності **гарячих ліній**, громадських та державних організацій та доступу до їх послуг:
 - *дитяча лінія 116 111 або 0 800 500 225 (з 12.00 до 16.00)*
 - *гаряча телефонна лінія щодо булінгу (цькування) 116 000*
 - *гаряча лінія з питань запобігання насильству 116 123 або 0 800 500 335*
 - *Уповноважений Верховної Ради з прав людини 0 800 50 17 20*
 - *Уповноважений Президента України з прав дитини 0 44 255 76 75*
 - *Центр надання безоплатної правової допомоги 0 800 213 103*
 - *Національна поліція України 102*
 - *правова допомога - звернення до Єдиного контакт-центру безоплатної правової допомоги за номером 0 800 213 103*
 - *гаряча лінію ГО «Ла Страда – Україна» (за номером 0 800 500 225 – для стаціонарного телефона, 116 111 – для мобільного)*
 - *Центр соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді вашого міста, або району.*

7. Посилання на сайти які можна використовувати в роботі з питань профілактики та протидії булінгу (цькуванню).

Для роботи з питань профілактики та протидії булінгу в закладах освіти, та з метою самоосвіти можна використовувати матеріал, який розміщений на таких сайтах:

- ✚ офіційний сайт Міністерства освіти та науки України - <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>
- ✚ офіційний сайт Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти - <https://dnmcps.com.ua/>.
- ✚ "Всеосвіта" - <https://vseosvita.ua/webinar>,
- ✚ «На урок» <https://naurok.com.ua/site/search?q=%D0%B1%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3>
- ✚ Психологічні ігри он-лайн для учнів https://www.youtube.com/watch?v=D_c9VZtzVqs

Список використаних джерел

Нормативно-правова база:

1. Закон України "Про освіту"
2. Закону України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»
3. Наказ МОН України від 28.12.2019 №1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»
4. Лист МОН України від 29.12.2018 № 1/9-790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу»
5. Лист МОН України від 29.01.2019 № 1/11-881 Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII
6. Лист МОН України від 11.02.2020 р. № 1/9-80 Про затвердження наказу Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькуванню) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»
7. Лист КЗ ДНМЦ ПС від 19.08.2019 Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби Донецької області на 2019-2020 н.р.

Інтернет ресурси:

- 1.Офіційний сайт «Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти» <https://dnmcps.com.ua/>
- 2.Освітній ресурс «Всеосвіта» <https://vseosvita.ua/>;
- 3.Освітній проект «На урок» <https://naurok.com.ua/>.

Література:

1. Дан Ольвеус "Булінг в школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити?"
- 2.Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Журавель Т. В.,Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. – К.: ТОВ“К.І.С.“, 2010. – 242 с.
3. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. / Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. – 132 с.

**Алгоритм дій
працівників закладу освіти
у разі виявлення
ознак чи фактів булінгу(цькування) учнів**

Укладачі:

Лугінець Н.В. - в.о. директора КЗ ДНМЦ ПС
Павлівська І.М. - методист КЗ ДНМЦ ПС

Однією з актуальних проблем, сучасного українського суспільства, є подолання й недопущення будь-яких проявів насильства щодо дітей як у закладі освіти, так і за його межами. **Ключову роль** у справі захисту дітей від проявів булінгу мають відігравати **заклади освіти**, адже діти значну частину часу проводять саме в них.

І саме педагогічні працівники повинні створити в закладі освіти безпечне, комфортне освітнє середовище. Робота з цього напрямку здійснюється в межах повноважень, що визначені відповідними нормативними документами.

I. Алгоритм дій працівників закладу освіти у разі виявлення булінгу (цькування).

Керівник закладу освіти:

1. Забезпечує створення в закладі освіти безпечного освітнього середовища, вільного від насильства та булінгу (цькування), у тому числі: приймає та розглядає заяви про випадки булінгу (цькування) від здобувачів освіти, їхніх батьків, законних представників, інших осіб та видає рішення про проведення розслідування.

1.1. Дії керівника закладу після отримання заяви-звернення щодо вчинення булінгу :

- ***розглядає*** таке звернення та **реєструє у журналі обліку** звернень та повідомлень про жорстоке поводження з дітьми або загрозу його вчинення;
- ***з'ясовує усі обставини булінгу*** відповідно до Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення, затвердженого спільним наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ

України, Міністерства охорони здоров'я України № 564/836/945/577;
- **скликає засідання комісії** з розгляду випадків булінгу та окреслює подальші дії (не пізніше ніж упродовж трьох робочих днів з дня отримання заяви). До складу такої Комісії можуть входити педагогічні працівники, (у тому числі психолог, соціальний педагог) батьки постраждалого та булера, керівник закладу та інші зацікавлені особи;

- **повідомляє** уповноважені підрозділи органів Національної поліції України та Службу у справах дітей;

У разі, якщо Комісія не кваліфікує випадок як булінг (цькування), а постраждалий не згодний з цим, то він може одразу звернутися до органів Національної поліції України із заявою, про що керівник закладу освіти має повідомити постраждалого.

- **забезпечує психологічну** підтримку усім учасникам випадку.

Рішення Комісії реєструється в окремому журналі, зберігається в паперовому вигляді з оригіналами підписів всіх членів Комісії.

2. Скликає засідання комісії з розгляду випадків боулінгу (цькування) для прийняття рішення за результатами проведеного розслідування та вживає відповідних заходів реагування.

3. Повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України та службу у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти за результатами рішення комісії про підтвердження факту булінгу.

4. Забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування).

5. Затверджує та оприлюднює план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти з урахуванням пропозицій територіальних органів (підрозділів) Національної поліції України, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства юстиції України, служб у справах дітей та центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді розробляє.

6. Забезпечує оприлюднення на веб-сайтах, на дошках оголошень та при проведенні інструктажів для всіх працівників закладу освіти: правил поведінки здобувача освіти в закладі освіти; плану заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладі освіти; порядку подання та розгляду (з дотриманням конфіденційності) заяв про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти; порядку реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти та відповідальність осіб, причетних до булінгу (цькування).

Уповноважена особа

за реалізацію норм законодавства у сфері запобігання та протидії булінгу (цькуванню) в закладі освіти:

1. **Повідомляє** керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого вона була особисто або інформацію про які отримала від інших осіб.
2. **Вживає** невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).
3. **Бере участь** у проведенні розслідування випадків булінгу (цькування), засіданні комісії з розгляду випадків булінгу (цькування).
4. **Повідомляє** батькам здобувачів освіти за їх запитом інформацію про діяльність закладу освіти, у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

Практичний психолог/ соціальний педагог:

1. **Повідомляє** керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого він був особисто або інформацію про які він отримав від інших осіб.
2. **Вживає** невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).
3. **Спілкується** з учасниками ситуації: жертвою, кривдником чи (кривдниками), свідками.
4. **Забезпечує** профілактику та запобігання булінгу (цькуванню).
5. **Забезпечує** надання консультативної допомоги батькам з питань булінгу.
6. **Здійснює** психологічний супровід здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

Класний керівник, учитель-предметник:

1. **Повідомляє** керівництво закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого він був особисто або інформацію про яку він отримав від інших осіб.
2. **Вживає** невідкладних заходів для припинення булінгу (цькування).
3. **Бере участь** у проведенні розслідування випадків булінгу, засіданні комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) - за рішенням керівника закладу.
4. **Може поспілкуватись** з учасниками ситуації: жертвою, кривдником чи (кривдниками), свідками.

5. **Проводить системну роботу з інформування, роз'яснення з метою формування навичок толерантної та ненасильницької поведінки, спілкування та взаємодії всіх учасників освітнього процесу; організації тематичних заходів, зустрічей, бесід, консультацій.**

Медичний персонал закладу освіти:

1. **Повідомляє керівництво** закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого він був особисто або інформацію, про яку він отримав від інших осіб.
2. **Вживає невідкладних заходів** для припинення булінгу (цькування)
3. **Може поспілкуватись** з учасниками ситуації: жертвою, кривдником чи (кривдниками), свідками.
4. **Надає** (у разі необхідності) невідкладну медичну допомогу.

Обслуговуючий персонал:

1. **Повідомляє керівництво** закладу освіти про факти булінгу (цькування) стосовно здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників, інших осіб, які залучаються до освітнього процесу, свідком якого він був особисто або інформацію, про яку він отримав від інших осіб.
2. **Вживає невідкладних заходів** для припинення булінгу (цькування).

Батьки постраждалої дитини:

1. **Подають керівництву або засновнику закладу освіти заяву** про випадки булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу.
2. **Можуть вимагати повного та неупередженого розслідування** випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу.
3. **Можуть брати участь у засіданні комісії** з розслідування випадку булінгу.
4. **Звертаються до уповноважених органів Національної поліції України та служби у справах дітей** для повідомлення про випадок булінгу, у тому числі в разі незгоди з рішенням комісії, яка не кваліфікувала випадок як булінг.
5. **Сприяють керівництву закладу освіти у проведенні розслідування** щодо випадків булінгу (цькування).
6. **Виконують рішення та рекомендації комісії** з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти.
7. **Можуть запитувати інформацію** про діяльність закладу освіти, у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які

постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування).

Здобувачі освіти:

1. **Повідомляють керівництво** або працівників закладу освіти про факти булінгу (цькування) свідком яких вони були особисто або про які отримали вірогідну інформацію від інших осіб.

Дитина, яка постраждала від булінгу:

1. **Звертається** для подальшого реагування до **керівника закладу** або уповноваженої особи, або працівника закладу освіти, якому довіряє, Та/або до батьків чи інших законних представників, органів Національної поліції, служби у справах дітей, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спеціалізованих установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, регіональних та місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги тощо.

2. **Може брати участь у засіданні комісії** з розслідування випадку булінгу.

II. Склад та робота комісії з розгляду випадку булінгу (цькування) у закладі освіти, права та обов'язки її членів:

1. Склад комісії **затверджує** наказом керівник закладу освіти.

- Комісія виконує свої обов'язки на постійній основі.
- Склад комісії формується з урахуванням основних завдань комісії.
- Комісія складається з голови, заступника голови, секретаря та не менше ніж п'яти її членів.
- До складу комісії входять педагогічні (науково-педагогічні) працівники, у тому числі практичний психолог та соціальний педагог (за наявності) закладу освіти, представники служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- До участі в засіданні комісії за згодою залучаються батьки або інші законні представники малолітніх або неповнолітніх сторін булінгу (цькування), а також можуть залучатися сторони булінгу (цькування), представники інших суб'єктів реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти.

2. Головою комісії є керівник закладу освіти.

- Голова комісії організовує її роботу і відповідає за виконання покладених на комісію завдань, головує на її засіданнях та визначає перелік питань, що підлягають розгляду.
- Визначає функціональні обов'язки кожного члена комісії. У разі відсутності голови комісії його обов'язки виконує заступник голови комісії.
- У разі відсутності голови комісії та заступника голови комісії обов'язки голови комісії виконує один із членів комісії, який обирається комісією за поданням її секретаря.
- У разі відсутності секретаря комісії його обов'язки виконує один із членів комісії, який обирається за поданням голови комісії або заступника голови комісії.
- Секретар комісії забезпечує підготовку проведення засідань комісії та матеріалів, що підлягають розгляду на засіданнях комісії, ведення протоколу засідань комісії.

3. Члени комісії зобов'язані:

- Особисто брати участь у роботі комісії.
- Не розголошувати стороннім особам відомості, що стали йому відомі у зв'язку з участю у роботі комісії, і не використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб.
- Виконувати в межах, передбачених законодавством та посадовими обов'язками, доручення голови комісії
- Брати участь у голосуванні.

4. Порядок роботи комісії

Метою діяльності комісії є припинення випадку булінгу (цькування) в закладі освіти; відновлення та нормалізація стосунків, створення сприятливих умов для подальшого здобуття освіти у групі (класі), де стався випадок булінгу (цькування); з'ясування причин, які призвели до випадку булінгу (цькування), та вжиття заходів для усунення таких причин; оцінка потреб сторін булінгу (цькування) в соціальних та психолого-педагогічних послугах та забезпечення таких послуг.

Діяльність комісії здійснюється на принципах:

- законності;
- верховенства права;
- поваги та дотримання прав і свобод людини;
- неупередженого ставлення до сторін булінгу (цькування);
- відкритості та прозорості;
- конфіденційності та захисту персональних даних;

- невідкладного реагування;
- комплексного підходу до розгляду випадку булінгу (цькування);
- нетерпимості до булінгу (цькування) та визнання його суспільної небезпеки.

Комісія у своїй діяльності забезпечує дотримання вимог Законів України "Про інформацію", "Про захист персональних даних".

Завдання комісії:

- збір інформації щодо обставин випадку булінгу (цькування), зокрема пояснень сторін булінгу (цькування), батьків або інших законних представників малолітніх або неповнолітніх сторін булінгу (цькування); висновків практичного психолога та соціального педагога (за наявності) закладу освіти; відомостей служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; експертних висновків (за наявності), якщо у результаті вчинення булінгу (цькування) була завдана шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого; інформації, збереженої на технічних засобах чи засобах електронної комунікації (Інтернет, соціальні мережі, повідомлення тощо); іншої інформації, яка має значення для об'єктивного розгляду заяви;
- розгляд та аналіз зібраних матеріалів щодо обставин випадку булінгу (цькування) та прийняття рішення про наявність/відсутність обставин, що обґрунтовують інформацію, зазначену у заяві.

У разі прийняття рішення комісією про наявність обставин, що обґрунтовують інформацію, зазначену у заяві, до завдань комісії також належать:

- оцінка потреб сторін булінгу (цькування) в отриманні соціальних та психолого-педагогічних послуг та забезпечення таких послуг, в тому числі із залученням фахівців служби у справах дітей та центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- визначення причин булінгу (цькування) та необхідних заходів для усунення таких причин;
- визначення заходів виховного впливу щодо сторін булінгу (цькування) у групі (класі), де стався випадок булінгу (цькування);
- моніторинг ефективності соціальних та психолого-педагогічних послуг, заходів з усунення причин булінгу (цькування), заходів виховного впливу та корегування (за потреби) відповідних послуг та заходів;

- надання рекомендацій для педагогічних (науково-педагогічних) працівників закладу освіти щодо доцільних методів здійснення освітнього процесу та інших заходів з малолітніми чи неповнолітніми сторонами булінгу (цькування), їхніми батьками або іншими законними представниками;
- надання рекомендацій для батьків або інших законних представників малолітньої чи неповнолітньої особи, яка стала стороною булінгу (цькування).

Формою роботи комісії є засідання, які проводяться у **разі потреби**. Дату, час і місце проведення засідання комісії визначає її голова.

Засідання комісії є правоможним у разі участі в ньому не менш як двох третин її складу.

Секретар комісії не пізніше вісімнадцятої години дня, що передує дню засідання комісії, **повідомляє членів комісії**, а також заявника та інших заінтересованих осіб про порядок денний запланованого засідання, дату, час і місце його проведення, а також надає/надсилає членам комісії та зазначеним особам необхідні матеріали в електронному або паперовому вигляді.

Рішення з питань, що розглядаються на засіданні комісії, приймаються шляхом **відкритого голосування більшістю голосів** від затвердженого складу комісії. У разі рівного розподілу голосів голос **голови комісії є вирішальним**.

Під час проведення засідання комісії **секретар комісії веде протокол засідання комісії за формою** згідно з додатком до цього Порядку, що оформлюється наказом керівника закладу освіти.

Особи, залучені до участі в засіданні комісії, зобов'язані дотримуватись принципів діяльності комісії, зокрема **не розголошувати стороннім особам** відомості, що стали їм відомі у зв'язку з участю у роботі комісії, і **не використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб**.

5. Особи, залучені до участі в засіданні комісії, під час засідання комісії мають право:

- ознайомлюватися з матеріалами, поданими на розгляд комісії;
- ставити питання по суті розгляду;
- подавати пропозиції, висловлювати власну думку з питань, що розглядаються.

Голова комісії доводить до відома учасників освітнього процесу рішення комісії згідно з протоколом засідання та здійснює контроль за їхнім виконанням.

Строк розгляду комісією заяви або повідомлення про випадок булінгу (цькування) в закладі освіти та виконання нею своїх завдань **не має перевищувати десяти робочих днів** із дня отримання заяви або повідомлення керівником закладу освіти.

III. Відповідальність за вчинення булінгу та недотримання алгоритму дій при виявленні випадку булінгу, або спробі його приховування:

Згідно Закону України від 18 грудня 2018 року №8584 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо протидії булінгу», який **вперше** в українському законодавстві юридично **визнає поняття булінгу та передбачає відповідальність** не тільки за вчинення, але й за приховування випадків булінгу.

1. Відповідальність передбачена за вчинення булінгу.

Положеннями статті 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено, що адміністративна відповідальність встановлюється за булінг (цькування) учасника освітнього процесу, який являє собою діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

2. Види покарань за булінг передбачено вказаною статтею:

- штрафи від 850 до 3400 грн.;
- громадські роботи від 20 до 60 год.;
- виправні роботи до 1 місяця.

Так, за булінг стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи, або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному, або фізичному здоров'ю будуть штрафувати розміром від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850-1700 грн.), або кривдник отримає громадські роботи на строк від 20 до 40 годин.

За булінг, вчинений групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, потягне за собою покарання у вигляді:

штрафу від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (1700-3400 грн.), або громадські роботи на строк від 60 до 60 годин.

За малолітніх дітей – кривдників (до 14 років) та неповнолітніх (віком від 14 до 16 років) відповідатимуть їх батьки, або особи, що їх замінюють: цькування їх дітьми інших учасників освітнього процесу їм «виллється» у: штраф, від 50 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (850 – 1700 грн.), або громадські роботи на строк від 20 до 40 годин.

Якщо ж їх діти вчинять булінг групою осіб або повторно (тобто протягом року після накладення адміністративного стягнення), їх батьки чи законні представники можуть отримати вдвічі більші покарання, ніж вказано вище.

3. Покарання за приховування випадків булінгу.

Водночас законом визначено **покарання за приховування випадків булінгу** педагогічним, науково-педагогічним, науковим працівником, керівником або засновником закладу освіти.

Так, **неповідомлення керівником закладу освіти** уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу тягне за собою накладення штрафу від 850 до 1700 грн., або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до 20% заробітку.

Тому, педагогічним працівникам та керівникам закладів освіти слід уважно:

- ставитись до всіх випадків булінгу;
- повідомляти про них;
- уважно розглядати заяви;
- забезпечувати вжиття заходів щодо протидії булінгу;
- розробляти плани;
- публікувати їх на сайтах;
- вчасно інформувати органи Національної поліції та службу у справах дітей про випадки булінгу.

В іншому випадку передбачена **адміністративна відповідальність за приховування таких ситуацій.**

Слід пам'ятати, що важливою умовою профілактики булінгу (цькування) є **комплексний, систематичний підхід** до проблеми булінгу в кожному освітньому закладі.

Плануючи заходи з протидії і профілактики булінгу (цькування) треба **враховувати специфіку конкретного навчального закладу** та чітко дотримуватись норм законодавства. Тільки за таких умов можна створити безпечне, комфортне освітнє середовище, в якому буде безпечно всім учасникам освітнього процесу.

Список використаних джерел

Нормативно-правова база:

1. Закон України "Про освіту"
2. Закону України від 18.12.2018 року № 2657-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»
3. Наказ МОН України від 28.12.2019 №1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»
4. Лист МОН України від 29.12.2018 № 1/9-790 «Щодо організації роботи у закладах освіти з питань запобігання і протидії домашньому насильству та булінгу»
5. Лист МОН України від 29.01.2019 № 1/11-881 Рекомендації для закладів освіти щодо застосування норм Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» від 18 грудня 2018 р. № 2657-VIII
6. Лист МОН України від 11.02.2020 р. № 1/9-80 Про затвердження наказу Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2019 р. № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькуванню) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»

Інтернет ресурси:

- 1.Офіційний сайт «Донецького обласного навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти» <https://dnmcps.com.ua/>
- 2.Освітній ресурс «Всеосвіта» <https://vseosvita.ua/>;
- 3.Освітній проєкт «На урок» <https://naurok.com.ua/>;